

PIRANSKO OLJE IN KOPRSKA ŠKOFIJA
(ZAČETEK 13. STOLETJA)

Darja MIHELIC

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Gosposka 13

IZVLEČEK

Prispevek razčlenjuje opredeljevanje za pripadnost skupnosti meščanov na eni strani in krščanski skupnosti na drugi. Za primer analize upošteva kler in meščane zahodnoistrskega mesta Piran ob koncu 12. in začetku 13. stoletja, ko so bili pod cerkveno jurisdikcijo koprške škofije. Iz dolgoletnega spora med Piranom in koprsko škofijo za pravico do piranske oljne desetine je razvidno, da je bila pripadnost (ožji piranski) mestni naselbini tista, ki je imela v dojemanju laičnih in cerkvenih prebivalcev Pirana večjo težo kot želje in zahteve nadrejene duhovno-cerkvene vrhovne oblasti, ki jo je nad mestom uživala koprška škofija.

Ključne besede: etnogeneza, samoopredelitev, pripadnost skupnosti, koprška škofija, srednjeveški Piran, piranska oljna desetina

L'OLIO DI PIRANO E LA DIOCESI DI CAPODISTRIA
(INIZIO DEL DUECENTO)

SINTESI

L'articolo fa luce sui motivi che spingono a schierarsi dalla parte di una comunità cittadina o da quella di una comunità religiosa. A tale fine analizza il comportamento del clero e dei cittadini di Pirano, località della costa nord occidentale dell'Istria, a cavallo fra XII e XIII secolo. Entrambe le comunità rientrano nella giurisdizione ecclesiastica della diocesi di Capodistria. Seguendo l'annosa disputa fra Pirano e la diocesi, in merito alla decima sull'olio, è evidente che l'appartenenza alla città, che comprendeva sia la popolazione laica sia il clero, aveva più peso rispetto ai voleri della preposta autorità ecclesiastica, vale a dire della diocesi di Capodistria.

Parole chiave: etnogenesi, autodeterminazione, appartenenza ad una comunità, diocesi di Capodistria, Pirano medievale, decima sull'olio

O (samo)opredeljevanju glede pripadnosti skupnosti

Dojemanje o neizogibnosti pripadnosti skupnosti – etniji, narodu, narodnosti – je sodobnega nastanka. Dandanes se vsakdo med nami identificira s tako skupnostjo. Zavest o pripadnosti (etnični) skupini je zaznati zlasti v okoljih in okoliščinah, ki v članih skupine zbujejo občutek nujnosti, da držijo skupaj; iz tega razloga se skoraj vselej srečujemo z njo pri majhnih etnijah, medtem ko se pripadniki večjih z njo ne obremenjujejo.¹

Etnogeneza, ki je v novem veku pripeljala do oblikovanja naroda kot "skupnosti ljudi navadno na določenem ozemlju, ki so zgodovinsko, jezikovno, kulturno, gospodarsko povezani in imajo skupno zavest" (SSKJ, 1975, 982-983), je dolgotrajen proces z vrhuncem sredi 19. stoletja in z dolgo predzgodovino, ko so se ljudje predvidoma enačili na drugačnih osnovah. Navzven (s strani zunanjega opazovalca) in navznoter (po osebnem dojemanju) so se opredeljevali za pripadnike večje ali manjše skupnosti, v kateri so živeli; taka skupnost se je sama čutila različno od druge skupnosti, pa tudi druga skupnost jo je dojemale kot drugačno. Skupnost je bila osnovana po personalno ali geografsko določljivih merilih. Temeljila je lahko na sorodstvenih vezeh, na skupnih eksistenčnih, vojaških, političnih, poklicnih ciljih, na zavesti o enakem izvoru, tradiciji in običajih, o pripadnosti istemu družbenemu sloju, na istem jeziku, veri, v novejšem času ideologiji; tudi življenje v isti organizacijski in upravni (osebni, teritorialni) enoti je lahko vplivalo na opredeljevanje in zavest posameznika glede pripadnosti skupnosti določenih ljudi ali določenega območja. – Do kakšne mere je v teh primerih pri posameznikih (navznoter) dejansko obstajala subjektivna zavest o pripadnosti skupnosti, je zlasti za starejša zgodovinska razdobja težko ugotovljivo. Večinoma namreč o identiteti skupine poročajo zunanji, tuji poročevalci, včasih pa jo moremo razpoznati na osnovi objektivnih zgodovinskih okoliščin – dejstev.²

Za čas zgodnjega srednjega veka zgodovinarji vzhodnoalpskega prostora podrobno preučujejo zlasti gentilne etnogeneze.³ Siva lisa v našem vedenju pa zadeva odgovor na vprašanje, ali in v kolikšni meri so se prebivalci vzhodnoalpskega prostora v zgodnjih obdobjih srednjega veka identificirali tudi z drugačnimi skupinami in skupnostmi: npr. s sorodstveno povezano družino, s personalno oz. kasneje teritorialno enoto župo,⁴ z gentilnima kneževinama 7./8. stol. Karantanijo in Karniolo (prim. Štih,

1 Več misli o tem pri Kahl, 1997.

2 O dilemah v zvezi z razpoznavanjem etnogeneze v alpskem in panonskem prostoru v srednjem veku gl. Sós, 1973; SBÖ, 1974; Baiern und Slawen in Oberösterreich, 1980; Kahl, 1981; Boba, 1982; Fräss-Ehrfeld, 1984; Wolfram, 1982; 1985; 1987; 1994; 1995a; 1995b; Grafenauer, 1996.

3 O teh vprašanjih: Wenskus, 1961, ²1977; Wolfram, 1985; 1990; Katičić, 1990; Pohl, 1987; 1988; 1990; Nationale, 1994.

4 Sezname literature o problematiki v GDZS, 1980, 22-33.

1995a; 1995b; 1996). Ali so po uveljavitvi frankovske oblasti čutili pripadnost zemljiškim gospodvom, na novo zasnovanim (mejnimi) grofijam, vojvodinam? Kdaj in kako se pojavi in izraža deželna zavest? V kakšnem razmerju do drugih je občutek pripadnosti krovni frankovski oz. kasneje nemški državi? Do kakšne mere je zbuvalo občutek istovetnosti življenje v srednjeveškem mestu? Ali je ljudi družila zavest o pripadnosti isti družbeni skupini? Ali so se identificirali s skupnostjo kristjanov (*communitas christiana*)?

Zemljiška gospodva na naših tleh, osnovana na vladarjevih podelitvah, so bila sprva velika, teritorialna. Oblikovanje in kasneje osamosvojitve nižjega plemstva (v 13. in prvi polovici 14. stoletja) ter prodiranje blagovnodenarnega gospodarstva, zaradi katerega so gospodva postala predmet finančnih transakcij, sta gospodva drobila in prepletla med seboj. Že okrog 13. stoletja so vplivnejši zemljiški gospodje na različne načine pridobivali ozemlja drugih gospodov, jih zaokroževali in organizirali v dežele (ki so ostajale v skupnem okviru nemškega cesarstva). Od izoblikovanja dežel v srednjem veku je bila še globoko v novi vek deželna zavest tista, ki je bila pri deželanih najmočnejša.

Kakšno pripadnost je v procesih (pre)oblikovanja zemljiških gospodov čutila (večinska) množica kmetov na gospodvih – ali so iskali svojo identiteto v gospodvu ali kakšni manjši enoti (vaški skupnosti) ali večji – deželi, državi? Domnevati moremo, da so se (zlasti) zunaj lastnega gospodva označevali z vzdevkom, ki je opredeljeval pripadnost gospodvu. Verjetno ni zadeval topografske lokacije gospodva, ampak ime posestnikov gospodva (svetnih ali cerkvenih zemljiških gospodov). Znotraj gospodva so se kmetje ob osebnem imenu – poleg običajnih oznak po imenu očeta, poklicu, ali ob različnih vzdevkih – najbrž označevali z mikrotoponimi, imeni zaselkov in vasi, od koder so bili. Oba načina poimenovanja (zunaj in znotraj gospodva) sta imela za cilj predvsem razpoznavno opredelitev neke osebe; verjetno nista pomenila osveščene identifikacije kmeta s skupino pripadnikov zemljiškega gospoda ali konkretnega zaselka ali vasi znotraj gospodva.

Sčasoma je prišlo do enačenja kmetov z družbeno skupino, ki so ji pripadali. Ta občutek se je izčistil, ko so zemljiška gospodva pod vplivom kolonizacije v teku 13. stoletja razdelila pridvorno zemljo na kmetije, enakovredne po donosu. Položaj in posledično interes kmetov se je s tem poenotil. To je kasneje porojevalo in omogočilo skupne nastope kmetov proti zemljiškim gospodom: ti nastopi nedvomno kažejo na posebljenje udeležencev s skupnostjo (upornih) kmetov.

Tudi druge družbene skupine prebivalstva so verjetno iskale in našle svojo identiteto v družbenem okolju, iz katerega so izhajale (plemiškem, meščanskem). Z izoblikovanjem in ustalitvijo historičnih dežel in državnih meja je pri plemstvu, katerega stanovske pravice so bile v državi opredeljene na ravni dežele, prevladala zavest o pripadnosti deželi.

Kaj pa meščani – prebivalci srednjeveških mest? Ta so bila v vsebinskem pogledu

nova gospodarska in družbena kategorija znotraj agrarno usmerjene fevdalne družbe. Mesta so bila neagrarne naselbine z določeno stopnjo avtonomije, s posebnim pravnim statusom; v njih so živeli svobodni meščani, ki so se ukvarjali z obrtjo, trgovino in kreditnimi posli, pri mestih v Primorju, ki so vključevala tudi dele agrarnega zaledja, pa tudi s kmetovanjem (Vilfan, 1974a; 1974b; 1975). V tem smislu so srednjeveška mesta na Slovenskem nastajala od 12. stoletja dalje.

Prebivalci srednjeveških mestnih naselbin na naših tleh so se – upoštevaje notranjo razslojenost prebivalstva v mestu in oblast, ki sta jo nad mestom imela bodisi mestni gospod znotraj okvira nemške države pri mestih v notranjosti bodisi Benetke pri mestih v zahodni in južni Istri⁵ – čutili pripadnike svoje mestne skupnosti – ne skupnosti meščanov vseh mest v deželi ali državi. Mesto je kot mala državica v gospodarskem, družbenem, (samou)pravnem, ozemeljskem pogledu varovalo svoje koristi navzven tako proti lastnemu podeželju kot proti sosednjim mestom, proti fevdalnim zemljiškim gospodom, proti oblastniku na deželni/državni ravni, občasno pa tudi proti nadrejeni cerkveni oblasti.

V duhovnem oziru je lahko bila osnova za oblikovanje zavesti o pripadnosti skupnosti tudi krščanska vera. Vendar pa v zavesti večine vernikov srednjega veka abstraktna skupnost kristjanov ni pomenila združevalnega jedra, na osnovi katerega bi čutili močno identifikacijsko vez. Verjetno so se čutili bolj povezane med seboj pripadniki duhovščine (duhovnega poklica). Ta povezanost pa pogosto ni šla prek meja lastnega vrta, ki ga je vsako cerkveno središče skrbno varovalo. Čeprav je bila značilnost srednjega veka, je bila v zavesti srednjeveškega človeka – tako laika kot duhovnika – pripadnost skupnosti kristjanov pogosto zapostavljena za materialnimi, tuzemnimi interesi.

Konfrontacija zavesti o pripadnosti različnim skupnostim

Intenzivnost zavesti in samoopredelitve za neko skupnost je v nekaterih primerih tudi primerljiva. Posameznik se je namreč mogel šteti za pripadnika dveh ali več skupnosti, ki so bile osnovane po različnih kriterijih. Interesi skupnosti, s katerimi se je enačil, so si lahko tudi nasprotovali. Posameznikovo zadržanje in ravnanje predstavnikov tako soočenih skupnosti lahko v tovrstnih primerih pokaže, katera skupnost je v zavesti ljudi bolj zavezujoča.

Tu želim primerjati opredeljevanje za pripadnost skupnosti meščanov na eni strani oz. upravni enoti krščanske skupnosti na drugi. Pod drobnogledom si bomo ogledali kler in meščane zahodnoistrskega mesta Piran ob koncu 12. in začetku 13. stol. ter koprsko škofijo, ki je imela cerkveno jurisdikcijo nad tem območjem. Vprašanje, ki ga zastavljamo, je naslednje: Do kakšne mere so se mesto Piran, njegovi prebivalci in

⁵ Z izjemo Trsta, ki je od 1382 tudi priznaval habsburško vrhovno oblast.

piranska cerkvena oblast identificirali s skupnostjo kristjanov, ki jo je v upravnem pogledu ponazarjala koprška škofija?

Posvetni posli Pirana in koprške škofije

Med piranskim klerom in meščani na eni strani in koprsko škofijo na drugi je neredko prihajalo do konfliktov, ki so jih sprožile v prvi vrsti tuzemne, materialne, koristoljubne zahteve in interesi. Ob teh se je krščanska ljubezen na obeh straneh kaj hitro umaknila v ozadje.

Odnos Pirančanov do koprške škofije ponazarjajo podatki, da so piranski kler in meščani leta 1179 odrekli plačilo dveh prebend koprski škofiji (CP I, št. 4): tudi piranska duhovščina se je torej solidarizirala z laiki in skupno z njimi nastopila proti nadrejenemu škofu. Kazen, ki jo je uporabil škof, je bila drastična in ji ni bilo mar za dušni blagor ovčic: prepovedal je namreč opravljanje božje službe Pirančanom. Na njihovo pritožbo je papež Aleksander III. dal prav Pirančanom, ne škofiji.

Tudi znotraj mesta se Pirančani do svoje lastne duhovščine niso vedli v skladu s krščansko ponižnostjo. Za leto 1187 je znan podatek, da jih je bilo treba prisiliti k plačevanju dajatev, do katerih je bila upravičena župna cerkev Sv. Jurija. V tem smislu je pri piranskih meščanih in pri oglejskem patriarhu posredoval papež Urban III. (CP I, št. 5, 6).

Odmeven, tudi v literaturi večkrat omenjan (Morteani, 1896-1897; Pahor, 1975; Mihelič, 1985, 76) je bil dolgoletni spor Pirančanov s koprsko škofijo za piransko oljno desetino od 1201 do 1207 (CP I, št. 11-65, 65 a). Koprski škof Adalgerij si je želel zagotoviti dohodek od piranske proizvodnje olja. Pri tem je uporabil vse ukrepe. Nad mestom, ki mu dajatve ni hotelo plačevati, češ da mu ni nikdar pripadala, je izrekel cerkveno prepoved opravljanja božje službe (interdikt). Prošnje Pirančanov, naj kazen umakne, niso zalegle. Sledile so pritožbe na papeža (CP I, št. 16) in imenovanje cerkvenih razsodnikov, ki naj bi odločili o zadevi.

Sledili so dnevi in dnevi zaslišanj prič obeh strani. Koprski škof je na sodišču uporabil najrazličnejše pragmatične prijeme: piranskih zastopnikov večkrat ni priznal za pravno upravičene, da bi zastopali Piran. Na nekaj zaslišanj kratko malo ni prišel in so ga razsodniki čakali zaman. Trdil je, da je piranska duhovščina zastrašena in mu zato nasprotuje.

Škof iz Torcella, ki je zasliševal in razsojal v pravdi, je interdikt nad Pirančani razveljavil (CP I, št. 25). Njegovo odločitev je potrdil gradeški starešina (CP I, št. 31). Koprski škof se je pritožil in papež Inocenc III. je imenoval nova razsodnika (CP I, št. 32). Škof je obdolžil piransko duhovščino, da je s piranskimi laiki sklepala zaroto proti njemu (CP I, št. 36).

V razsojanje je bil nato pritegnjen tudi tržaški škof, ki pa so ga Pirančani zavrnili, ker je njegovima predstavnikoma na sodišču odtujil potrdili o zastopstvu in jima

grozil z izobčenjem (ekskomunikacijo) (CP I, št. 40). Tržaški škof je bil očitno naklonjen koprskemu kolegu in je prisodil oljno desetino koprski škofiji; ugotovil je, da so piranski duhovniki kljub prepovedi opravljali božjo službo in zahteval obnovitev izobčenja (CP I, št. 42).

Na tretji stopnji je o zadevi razsojal padovanski škof, ki je najprej potrdil prvo rzsodbo (torcellskega škofa) in razveljavil drugo (tržaškega škofa), naknadno pa je izničil tudi prvo (CP I, št. 44, 45). Sledile so pritožbe obeh strani na papeža. Kot delegirana rzsodnika sta dobila nato zadevo v roke škofa iz Ferrare in Chioggie, ki sta pravdo zaključila (CP I, št. 51, 65).

Končna rzsodba je odločila v prid piranske cerkve in je dajatev od olja – do katere koprška škofija dejansko ni bila nikdar upravičena – dodelila piranski cerkvi, koprski škof pa je pridobil druge dohodke: pobral je štiridesetino revežev in štiridesetino za graditev cerkva ter lepo denarno odškodnino 278 liber za nadomestilo za izgubljeno pravdo. Čeprav je leta 1206 (1207) rzsodbo potrdil papež (CP I, št. 65 a), je okrog 1220 iz istega razloga (zaradi zahteve koprškega škofa po oljni desetini) prišlo do vnovičnega zaostrovanja odnosov med koprsko škofijo in Pirančani (Morteani, 1896-1897).

Prioritete predstavnikov škofije in Pirana

Skrb za krščansko vzgojo ovčic je bila za koprškega škofa Adalgerija, ki je vernikom s tako lahkoto odrekal božjo službo, drugotnega pomena: zaostajala je za konkretnimi koristmi tuzemnega, materialnega življenja njegove škofije. To kaže na njegovo prepričanje, da je prizadevanje za svetne koristi Cerkve kot ustanove v prioriteten božjem interesu.

Po drugi strani pa je podobno mogoče trditi za Pirančane glede njihovega občutka do pripadnosti cerkveni skupnosti. Čeprav so bili v svojih stališčih upravičeni, so koristi cerkvene skupnosti zapostavljali za koristmi mesta. Zanimivo je dejstvo, da se tudi piranska duhovščina ni pokorila koprskemu škofu, ki ji je bil v stanovski hierarhiji predpostavljen, ampak se je postavila na stran someščanov. To tudi ni bil edini primer te vrste: piranski kapitelj je koprski škofiji tudi ob drugih priložnostih precej nerad in večkrat z zamudo plačeval dogovorjene obveze. – Piran je bil deležen cerkvenega izobčenja še 1272 in 1285 (CP I, št. 138, 182, 183). Cerkvena izobčenja (ekskomunikacijo) in prepovedi opravljanja božje službe (interdikt) je koprski škof izrekel tudi nad sosednjo Izolo (CP I, št. 211, 212).

Sklep tega pretresa je torej naslednji: v obravnavanem času je bila pripadnost (ožji piranski) mestni naselbini tista, ki je (mimo poduhovljene filozofije, vere, etnično–jezikovnih pripadnosti) zaradi posvetnih gospodarskih, družbenih, političnih (materialnih) ciljev imela v dojemanju laičnih in cerkvenih prebivalcev Pirana večjo težo kot želje in zahteve neposredno nadrejene cerkvene vrhovne oblasti, ki jo je nad

mestom imela koprška škofija. Po drugi strani pa so tudi božji služabniki, ki so vodili škofijo, materialne koristi Cerkve postavljali pred dušni blagor vernikov: k plačevanju prispevkov cerkvi so jih skušali prisiliti tako, da so jim odrekli stik z Bogom v obliki verskih obredov.

THE OIL OF PIRAN AND THE DIOCESE OF KOPER (EARLY 13TH CENTURY)

Darja MIHELIC

Institute of Historical Research "Milko Kos" of the Slovene Academy
of Sciences and Arts, SI-1000 Ljubljana, Gosposka 13

SUMMARY

The present contribution initially deals with the issue of the mediaeval people affiliating with various communities. In the area where Slovene ancestors used to live, certain gentile ethnogeneses took place in the Early Middle Ages. After the 13th century, the so-called provincial awareness prevailed in the people's consciousness. The sense of affiliation, however, was also closely related to the family, parish, gentile principality of Carantania and Carniola, (bordering) counties, duchies, state, landed property, mediaeval town. The people associated with each other due to their affiliation to the same social group or spiritual community of Christians.

The intensity of affiliating with a certain community is comparable for the people who belonged to several communities with conflicting interests. The article analyses the people's options to affiliate with the community of citizens on the one hand and with the Christian community on the other, as in the case of clergy and citizens of the Istrain town of Piran at the end of the 12th century and in the early 13th century, when they belonged to the church jurisdiction of the Diocese of Koper.

Between the Piran clergy and citizens on the one hand and the Diocese of Koper on the other, conflicts occurred quite often, triggered off primarily by secular, material interests, when Christian love quickly withdrew on both sides into the background. From the prolonged dispute between Piran and the Diocese of Koper over the right for the Piran oil tithe it is clear that it was the affiliation with the (Piran inner) town settlement which had, in the perception of the Piran lay and church inhabitants, a greater weight than the wishes and demands of the spiritual-ecclesiastical supremacy practised over the town by the Diocese of Koper. Even the divine servants who led the Diocese placed the material benefits of the Church before the believers' spiritual welfare: they tried to force them to pay the contributions to the Church by denying them a contact with God in the form of rituals.

Key words: ethnogenesis, (self)affiliation, Diocese of Koper, mediaeval Piran, its oil tithe

VIRI IN LITERATURA

- Baiern und Slawen in Oberösterreich (1980):** Probleme der Landnahme und Besiedlung. Baiern und Slawen in Oberösterreich. Schriftenreihe des Oberösterreichischen Musealvereins. Gesellschaft für Landeskunde, 10. Linz, 7-16.
- Boba, I. (1982):** "Caranthani Marahenses" and "Moravi sive Karinthe". *Slovene Studies* 4, 2. Columbus (Ohio), 83-90.
- CP I - De Franceschi, C. (1924):** *Chartularium Piranense. Raccolta dei documenti medievali di Pirano, I. (1062-1300)*. AMSI, 36. Parenzo.
- Fräss-Ehrfeld, C. (1984):** *Geschichte Kärntens, 1. Das Mittelalter*. Klagenfurt.
- GDZS (1980):** *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, II. Družbena razmerja in gibanja*. Ljubljana.
- Grafenauer, B. (1996):** Pregled etnogeneze Slovencev iz zgodovinskega vidika. Überblick über die Ethnogenese der Slowenen in historischer Sicht. Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1993 in Graz. Migrationen und Ethnogenese im pannonischen Raum bis zum Ende des 12. Jahrhunderts. Graz, 67-99.
- Kahl H.-D. (1981):** *Germania slavica. Ein neues Vorhaben zur deutsch-slavischer Geschichte in Mitteleuropa und seine Bedeutung für die Forschung der Ostalpenländer*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 89. Wien, 93-105.
- Kahl, H.-D. (1997):** *Der Mythos von Zollfeld/Gospodsvetsko polje*. V: Moritsch, A., Krahwinkel, H. (eds.): *Karantanien-Ostarrichi. 1001 Mythos*. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana – Wien, 51-92.
- Katičič, R. (1990):** *Die Ethnogenesen in Avaria, Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern, I. Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung, 12. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philologisch-historische Klasse. Denkschriften, 201*. Wien, 125-128.
- Mihelič, D. (1985):** *Neagrarno gospodarstvo Pirana od 1280 do 1340. Dela, 27. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za zgodovinske in družbene vede. Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa*. Ljubljana.
- Morteani, L. (1896-1897):** *Sulla lite per la decima dell'olio tra i vescovi di Capodistria ed il clero e popolo piranese. Archeografo Triestino n. s., 21*. Trieste, 249-265.
- Nationale (1994):** *Nationale ethnische Minderheiten und regionale Identitäten in Mittelalter und früher Neuzeit*. Torún.
- Pahor, M. (1975):** *Statut občine Piran iz leta 1274. Zgodovinski časopis, 29, 1-2*. Ljubljana, 77-88.
- Pohl, W. (1987):** *Das awarische Khaganat und die anderen Gentes im Karpatenbecken (6. - 8. Jh.). Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert. Symposium Tutzing 1985. Südosteuropa-Jahrbuch, 17*. München, 41-52.
- Pohl, W. (1988):** *Die Awaren, Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.* München, 215-236, 261-268, 323-331.

- Pohl W. (1990):** Verlaufsformen der Ethnogenese – Awaren und Bulgaren. Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern, I. Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung, 12. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philologisch-historische Klasse. Denkschriften, 201. Wien, 113-124.
- SBÖ (1974):** Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte Österreichs. Schriften des Institutes für Österreichskunde. Wien.
- SSKJ (1975):** Slovar slovenskega knjižnega jezika. II. I–Na. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik. Ljubljana.
- Sós, Á. C. (1973):** Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. Veröffentlichungen der Kommission zur archäologischen Erforschung des spät-römischen Raetien der Bayerischen Akademie der Wissenschaften und der Kommission für Bayerische Landesgeschichte bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 22. München.
- Štih, P. (1995a):** Plemenske in državne tvorbe zgodnjega srednjega veka na slovenskem naseljenem prostoru v Vzhodnih Alpah. Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Razprave SAZU, 17. Ljubljana, 21-45.
- Štih, P. (1995b):** Carniola, patria Sclavorum. Österreichische Östhefte. Zeitschrift für Mittel-, Ost- und Südosteuropaforschung, 37. Wien, 845-861.
- Štih, P. (1996):** Kranjska (Carniola) v zgodnjem srednjem veku. Zbornik Brižinski spomeniki. Dela SAZU, 45. Trst, 13-26.
- Vilfan, S. (1974a):** Die mittelalterliche Stadt zwischen Pannonien und der Nordadria. Binnen- und Küstenstädte im slowenischen Raum. Internationales kultur-historisches Symposium Mogersdorf 1972, 4. Szombathely, 125-141.
- Vilfan, S. (1974b):** Stadt und Adel. Ein Vergleich zwischen Küsten- und Binnenstädten zwischen der Oberen Adria und Pannonien. Die Stadt am Ausgang des Mittelalters. Linz, 63-74.
- Vilfan, S. (1975):** Tipologija srednjovekovnih gradova Slovenije i etnička struktura njihovog stanovništva. Jugoslovenski istorijski časopis, 14, 1-2. Beograd, 19-27.
- Wenskus, R. (1961, ²1977):** Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes. Köln – Graz, Köln – Wien.
- Wolfram, H. (1982):** Völkerbewegungen und Stammesbildungen im österreichischen Raum von der Steinszeit bis zur Ankunft von Ungern. Oberösterreich. Landschaft, Kultur, Wirtschaft, Fremdenverkehr, 32. Linz, 17-25.
- Wolfram, H. (1985):** Ethnogenesen im Frühmittelalterlichen Donau- und Ostalpenraum (6. bis 10. Jahrhundert). Nationes. Historische und philologische Untersuchungen zur Entstehung der europäischen Nationen im Mittelalter, 5. Frühmittelalterliche Ethnogenese im Alpenraum. Sigmaringen, 97-151.

- Wolfram, H. (1987):** Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378-907. Wien – Berlin, 341-367.
- Wolfram, H. (1990):** Einleitung oder Überlegung zur Origo Gentis. Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern, I. Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung, 12. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philologisch-historische Klasse. Denkschriften, 201. Wien, 19-33.
- Wolfram, H. (1994):** Einleitung oder Lügen mit der Wahrheit – Ein historiographisches Dilemma. Historiographie im frühen Mittelalter. Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Wien-München, 11-25.
- Wolfram, H. (1995a):** Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Österreichische Geschichte 378-907. Wien.
- Wolfram, H. (1995b):** Salzburg, Bayern, Österreich. Die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* und die Quellen ihrer Zeit. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband, 31. Wien – München, 15-67.